

महापरुषाचं निवर्ण आणि

महापुरुषाचं निर्वाण आणि ...

(भाग ३)

पुन्हा व्यापार करण्याचा मोह

एलिचपूरला (अचलपूरला) गेलो असताना तिथं बोलता बोलता समजलं की, 'बिडी'चा तंबाखू ज्या पानात बांधून विडी तयार करतात, त्या पानांची झाडं त्या भागात विपुल प्रमाणात आहेत. त्याचा मौठा व्यापार इथून होतो. माझ्या मनात एक अफलातून कल्पना आली. असंच दिशाहीन भटकण्यापेक्षा आपण या व्यापारात पडलो तर? दोन दिवस मुद्दाम त्यासाठी त्याचा शोध घेतला. त्या प्रकरणात फायदा भरपूर होता. मागं मुंबईला चहाचा आणि भाजीचा व्यापार करण्याचा प्रयत्न केला, तेव्हा त्यातही भरपूर फायदा होण्यासारखा होता. केवळ भांडवल ॲधिक हवं होतं, म्हणून तो सोडून द्यावा लागला. 'बिडी'च्या पानांसंबंधीही तेच झालं. सर्व तन्हेन नीट चौकशी केल्यावर निष्कर्ष काढला की, किमान हजार-पाचशे रुपये जवळ असतील, तरच अगदी छोट्या प्रमाणात का होईना, हा व्यापार सुरू करता येईल. पैशाशिवाय नुसत्या अंगमेहनतीनं काही साधणार नाही. हजार-पाचशे रुपये जमले तर पुन्हा इथं यायचं आणि हा व्यापार करण्याचं धाडस करायचं, असं ठरवन मी एलिचपर सोडलू.

वर्ध्याला मनोहर दीक्षितांच्याबरोबर मनोहर खोड हेही परिचित झाले होते. त्यांच्या लग्नासाठी त्यांच्या बरोबरच चांद्याला गेलो. मुंबई सोडल्यानंतर अगदी मोकळेपणानं हसतखेळत असं चांद्यालाच प्रथम दोन दिवस काढले.

‘मूल’ला मोठं ग्रामोद्योग केंद्र आहे. त्या केंद्रातल्या लोकांनी मिळून माझा कार्यक्रम

केला. गाव अगदी छोटं आहे, तरी तिथल्या लोकांनी आठ रुपये जमवून दिले.

नागपूरला श्री. गद्रे यांच्या घरी उतरलो. आताचे नागपुरातील प्रसिद्ध ऑडिटर आणि चार्टर्ड अकाउंटंट ते हेच. त्यावेळी महाल भागात 'नील सिटी हायस्कूल' जवळ राहात असत. त्यांची पली कोल्हापूरची. कोल्हापूरला त्यांच्या कुटुंबाशी माझा चांगला परिचय, त्यामुळं मी त्यांच्याकडे राहायला गेली. नागपूरला त्यावेळी बरेच दिवस होतो. दोनतीन कार्यक्रमही झाले. त्यांच्या शेजारीच काही तरुण राहात होते. त्यांची नाव दुर्देवानं विसरलो. त्यांनीही मला पुष्कळ मदत केली. त्यांच्या परिवारातील एक कवी व लेखक होते. त्यांनी काही उत्तम उर्दू गजला मला सांगितल्या. त्या सगळ्या गजला आता मी विसरून गेलोय. पण एका गजलेची एक ओळ, तिचा मुखडा, मला चालीसह अजूनही आठवतोय. अत्यंत कारुण्यमय तशीच कवीच्या प्रतिभेची आणि कल्पनाशक्तीची उत्तुंग भरारी दाखवणारी ती गजल तिच्या अर्थामुळं माझ्या कायम स्मरणात राहिली आहे. त्या गजलेचा मुखडा होता - 'ऐ संगदिल सितमगर बैठना जरा संभलकर-'

ही गजल मला पाठ नसली, तरी तिचा अर्थ मला पाठ आहे. आपल्या पाषाण-हृदयी प्रियकराला प्रेयसी म्हणते की, 'जरा सावरून बैस, तुझं अंतःकरण अगदी पत्थरासारखं आहे, हे मला माहीत आहे. तरी पण सांगते, जरा सावरून बस. मी तुझ्यासाठी तळमळते, तडफडते आहे; तरी तुला माझी दया येणार नाही, हे मला माहीत आहे....'

'तुझा ध्यास घेऊन मी आसन्नमरण पडले आहे, हे तुझ्या कानावर आलं, तरी तुझ्या डोळ्यांत अशू येणार नाहीत, हेही मला माहीत आहे....'

'तुझं नाव घेत घेत मी हे जग सोडून गेल्याचं कळलं, तरी हे पाषाणहृदयी प्रियकरा, तुझ्या डोळ्यांत अशू येणार नाहीत....'

'माझं कफन पाहूनसुद्धा तुझं अंतःकरण हलणार नाही. माझा जनाजा (प्रेतयात्रा) तुझ्यासमोरून जाईल, त्यावेळीसुद्धा पत्थर होऊन तू स्तब्धपणानं तो पाहत राहशील....'

'पण- पण- मला खात्री आहे लाडक्याऽ... तू माझं रिकामं अंथरूण पाहशील, त्यावरच्या सुरकुत्या पाहशील, तेव्हा मात्र तू तुझे अशू आवरू शकणार नाहीस. कारण तुलाच कळेल, त्या नुसत्या सुरकुत्या नाहीत, तर त्यांतली एकेक सुरकुती म्हणजे तुझा ध्यास घेऊन या कुशीवरून त्या कुशीवर तळमळत असताना तुझ्या सान्त्रिध्यात घालविलेल्या या प्रणयधुंद आठवणी लिहिलेली एक एक ओळ आह...''

ही गजल त्यानंतर मी अनेक ठिकाणी म्हणत असे. प्रत्येक वेळी ऐकणाच्यांच्या डोळ्यांतून पाणी येई.

मी त्यांच्या ऋणातच...

गद्रे पतिपलींनी मी जण त्यांच्या कुटुंबातलाच एक इतक्या प्रेमानं मला वागवलं. त्या वर्षात नागपूरला मी दौनतीन वेळा आलो. शेवटच्या वेळी निघताना त्यांच्या

शेजान्यांकडून एक पांढरा पलंगपोस परत आणून देण्याच्या बोलीवर घेतला होता. तो मात्र मी आजपर्यंत परत दिलेला नाही. कारण १९४० नंतर १९५४ पर्यंत मी नागपूरला गेले नाही. त्यामुळे त्यांची भेट झाली नाही. ते त्यांचं ऋण अद्याप माझ्यावर जसंच्या तसं आहे. त्यांची कधी भेट झाली, तर फेडायची इच्छा आहे.

नागपूरजवळच 'कामटी' हे गाव आहे. अनेक श्रीमंतांचे बंगले तिथं आहेत. त्यांपैकी एका मारवाडी सज्जनांच्या बंगल्यात माझा कार्यक्रम घडवून आणला गेला. ती त्यांची अफाट, डोळे फिरवणारी श्रीमंती, मुख्यतः विडीच्या धंद्यावरची होती. ते वैभव पाहून माझ्या मनात पुन्हा 'एलिचपूर' उफाळून आलं. अर्थात तो निव्वळ वेडेपणा होता. दरिद्री माणसाला जगण्यासाठी, पोट जाळण्यासाठी कोणताही धंदा करावासा वाटतो, एवढाच त्याचा अर्थ. अशा वेळी सारासार विचारही मनाला सुचत नाही. माझा आणि विडी-तंबाखूचा काय संबंध? पण तसं म्हटलं, तर चहा आणि भाजीचा तरी माझ्याशी काय संबंध होता? या सगळ्यांचा संबंध केवळ पोटार्थी होता. दोन वेळा अन्न, किमान आवश्यक वस्त्र आणि निवारा एवढ्याचसाठी ही कसलीही घडपड करावीशी वाटत होती.

नागपूरहून तुमसर, भंडारा, गोंदिया, बालाघाट, रायपूर, बिलासपूर, रायगढ अशी अनेक गावं हिंडत गेले. १९३६ च्या ओ.टी.सी.त पुण्याला शिक्षक म्हणून आलेले श्री. अनंतराव साठे भंडाऱ्याला होते. त्यांनी कार्यक्रम केला. गोंदियाला श्री. नरहरी पालेकर यांनी स्वतःच्या प्रयत्नानं 'समर्थ विद्यालय' या नावाची शिक्षणसंस्था सुरू केली होती. त्यांच्याकडं गेले. त्यांनी कार्यक्रम घडवून आणला. बालाघाटला श्री. गोपाळराव येरकुंटवारांच्या भगिनी श्रीमती ताई दबडघाव होत्या. त्यांनी कार्यक्रम घडवला.

गोंदियाला परत येऊन तिथून रायपूरला गेले. मुंबईला संधाच्या शाखेत असलेला प्रभाकर देवस्थळे आता रायपूरला होता, त्याच्याकडे गेले. त्यानं कार्यक्रम घडवून आणला. तिथून बिलासपूरला गेले. बिलासपूरला श्री. शंकरराव पोतदारांसाठी ओळखीचं पत्र मिळालं होतं.

बिलासपूर हे असंच एक माझ्या सतत आठवणीत राहिलेलं गाव. त्या वेळी गाव फार मोठं नव्हतं; पण टुमदार होतं. मराठी बोलणाऱ्यांची वस्तीही बरी होती. श्री. शंकरराव पोतदार हायस्कूलमध्ये शिक्षक होते. ते, त्यांची पत्नी, भाऊ, बहिणी असा त्यांचा परिवार. ते घर हे खन्या अर्थात माझं घरच झालं. जवळजवळ पंधरा दिवस मी बिलासपुरात होतो. आता कुणाला खोटं वाटेल, पण त्या वेळी त्या पंधरा दिवसांत नुसत्या बिलासपूर गावात माझे नऊ कार्यक्रम झाले. मराठी भाषकांनीच नव्हे तर तिथल्या हिंदी भाषकांनीसुद्धा माझं खूप कौतुक केलं. पंधरा दिवसांत नऊ कार्यक्रम हा विक्रम होता.

माझ्या या भ्रमंतीमध्ये अनेक ठिकाणी मला इतकी चांगली माणसं भेटली की, त्यांच्यामुळंच, मी अनुभवलेल्या भयानक, जीव घेणाऱ्या आणि आयुष्य संपवावं असं वाटणाऱ्या आपत्तींची तीव्रता कमी होऊ शकली. माणसाच्या माणुसकीवरचा माझा

विश्वास पूर्णपणे नाहीसा झाला नाही.

बिलासपूरला पंधरा-वीस दिवस असल्यामुळे अनेकांचा अगदी निकटचा परिचय झाला. त्यांपैकी दोघांची नावं चांगली स्मरतात. एक म्हणजे तिथल्या संघाचे कार्यवाह श्री. गोरे. त्यांच्या एका पायात काही दोष असल्यामुळं ते जरा लंगडत चालत, आणि दुसरे श्री. कुंजलाल दुबे. प्रसिद्ध कॉम्प्रेस पुढारी आणि 'महाकोशल युनिव्हर्सिटी'चे व्हाइस चॅन्सेलर, ते हे नव्हते.

संघाचे एक निष्ठावान कार्यकर्ते. नागपूरला कॉलेज शिक्षण घेत होते. रामपूरला किंवा बिलासपूरला त्यांचं घर होतं आणि सासुरवाडी रामगढला होती. त्यावेळी ते बिलासपूरला होते. त्यांची गाढ मैत्री झाली, ती आजपर्यंत तशीच टिकून आहे. आता त्यांनी स्वतः स्थापन केलेलं एक मोठं हायस्कूल रामपुरात आहे.

- वै. सुधीर फडके

(श्री. श्रीधर फडके, यांच्या परवानगीने 'जगाच्या पाठीवर' या आत्मचरित्रातून क्रमशः)